

SURADNJA I SUKOB MIHA KLAJČA I STEFANA MITROVA LJUBIŠE

Trpimir Macan

Radeći zajedno u složnim redovima narodnjaka u početku narodnog preporoda u Dalmaciji, Klaić i Ljubiša imali su trajnih doticaja, iako u građi — koju sam prikupio za Klaićev životopis — nema o njihovim odnosima mnogo podataka. Dakako, predmet moga rada uvjetovao je sadržaj građe. Nije mi nakana da istražujem udio S. M. Ljubiše u političkom životu Dalmacije, što je svakako neophodno radi poznavanja njegova života i rada i radi poznavanja svih sastavnica hrvatskoga narodnog preporoda. Ovdje ću uputiti na značenje suradnje i sukoba Klaića i Ljubiše u širem okviru hrvatsko-srpskih odnosa u Dalmaciji. Pri tom ne pretendiram da dam konačnu ocjenu, nego da pomognem svojim rezultatima kako bi znanstvena rasprava o ključnom problemu dobila što objektivniji opis. Bez temeljite monografije o Ljubiši to nije moguće.

I

Po svojim pogledima na glavna pitanja narodnjačke politike u Dalmaciji Ljubiša se 60-ih godina može nedvojbeno ubrojiti u svjesne i istaknute preporoditelje i pristaše sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Po vlastitim riječima, on je još 1848. na bokeljskoj skupštini govorio »na korist sjedinjenja trojedne kraljevine«, a istu je misao njegovao i 1861, dakle na početku narodnjačke javne djelatnosti.¹ S drugim narodnjačkim zastupnicima on je prosvjedovao 18. IV 1861. proti autonomnaškom prijedlogu da se ne šalje poslanstvo Dalmatinskog sabora na pregovore sa zastupstvom Hrvatskog sabora o sjedinjenju Hrvatske; iste je godine na pregovorima deputacijâ Hrvatskog i Dalmatinskog sabora u Beču zastupao sjedinjenje koje »zahtijeva geografično položenje Dalmacije, motivi ekonomični i interesi umni i materijalni«, a u Carevinskom vijeću isticao je želju naroda za sjedinjenjem i tvrdio da je većina puka u Dalmaciji za nj.² Iduće je godine također u Carevinskom vijeću zastupao sjedinjenje i zahvalio kotorskoj općini, koja ga je izabrala svojim počasnim građaninom, jer se zalagao za sjedinjenje »naše domovine s trojednom kraljevinom«.³ Ljubiša je zahtijevao sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom »za dobiti s njim jedno materijalno jamstvo slobodnog razvitka svoje narodnosti, što je danas zanemarena i ugušena«, za kulturni razvitak i oslobađanje od

¹ S. M. Ljubiša, Životopis, Beč 1878, 8 i 9.

² Atti della Dieta Provinciale Dalmata, anno 1861, 10—13. — Pozor, 1861, br. 92. — Jubilarni broj Narodnog lista, Zadar 1912, 69—70.

³ Narodne novine, 1862, br. 26. — Jubilarni broj Narodnog lista, 70.

talijanskoga jezika, tj. »da se pridruženje naše s Hrvatima ne želi za nikakvu političku namjeru [...]: pridruženje se zahtjeva jedino za razvijanje jezika i narodnosti.«⁴ God. 1867. u Carevinskom vijeću rekao je kako svatko zna »da je Dalmacija pripadala trojednoj kraljevini«, a 1870. dao je pismenu izjavu: »Branit ću do svake zgode državno pravo trojedne kraljevine, kojoj po historičnom i prirodnom pravu spada sva današnja Dalmacija, ne uzimam nijedne česti njezine, ni pojedina okoliša, i nastojat ću na sve moguće načine, da se Dalmacija sjedini, na temelju saborske adrese, sa Hrvatskom i Slavonijom. Tako me Bog pomogao i sveti Jovan, i krstno moje ime sveti Dmitar.«^{4a}

Za polemike između N. Nodila i N. Tommasea Klaić je s M. Đorđićem, S. Ljubišom, M. Pavlinovićem, J. Pulićem, P. Radulovićem i P. Sabličem potpisao otvoreno pismo, u kojem su poduprli Nodila, zahvalili mu na obrani slavenstva u Dalmaciji, te ga sokolili da ustraje braniti narodna prava.⁵

U Carevinskom vijeću Ljubiša je interpelirao o upotrebi narodnoga jezika u sudstvu⁶ i školstvu.⁷ Zbog njegova nastojanja oko izjednačivanja talijanskog i hrvatskog jezika u dalmatinskim sudovima, pozdravio ga je 1862. Klaić u jednom od svojih članaka (pod naslovom »Politički pregled«) u *Il Nazionale*.⁸ Te godine u članku »Črte narodnosti« Ljubiša je pisao o žalosnu stanju narodnog jezika u Dalmaciji i pozivao svakoga da se njim služi, kako bi se lakše od vlade steklo priznanje ravnopravnosti jezikâ. Pri tom je pokazivao na primjer Hrvata, koji su u sjevernoj Hrvatskoj uveli »svoj jezik svuda i za svašto«.⁹

Treba kazati da je Ljubiša stanovništvo u Dalmaciji zvao srpsko-hrvatskim plemenom, a jezik srpsko-hrvatski,¹⁰ dok mu je ćirilica bila »srpski amanet«.¹¹ God. 1869. govorio je: »Srb i Hrvat jesu, kako ja mislim, etimologična sinonima kao hljeb i kruh, pak se ne mogu bez grehote lučiti ni jezikoslovno ni zemnopolisno, a kamo li religiozno. Na jednom samo polju moglo bi im djelo odvojeno biti, a to je povjesno pravo.«¹² Očito je da je Ljubiša dijelio suvremene slavističke zablude o jedinstvu jezika i narodnosti, ali treba istaknuti, što su i suvremenici zamijetili, kako je on ipak bio svjestan svoga pravoslavlja i srpstva.¹³ Dakako, njegovo konfesionalno i nacionalno uvjerenje povijesno je uvjetovano i treba ga promatrati u sklopu složena razvitka na južnoslavenskom prostoru u XIX stoljeću, a za-

⁴ *Il Nazionale*, 1862, br. 81, *Prilog k Narodnom listu*, str. 411.

^{4a} *Jubilarni broj Narodnog lista*, 70.

⁵ *Il Nazionale*, 1862, br. 31. — G. Novak, *Političke prilike u Dalmaciji 1862—65*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru IV—V*, Zagreb 1959, 8. — R. Horvat, *Hrvatski preporod u Dalmaciji*, Zagreb 1935, 30—31.

⁶ *Il Nazionale*, 1862, br. 7 i 9, *Prilog k Narodnom listu*, str. 45—46. — *Il Nazionale*, 1862, br. 81, *Prilog k Narodnom listu*, str. 411.

⁷ *Narodni list*, 1869, br. 16.

⁸ *Il Nazionale*, 1862, br. 81.

⁹ *Il Nazionale*, 1862, br. 9, *Prilog k Narodnom listu*, str. 45—46.

¹⁰ *Narodni list*, 1869, br. 16. — *Pozor*, 1862, br. 74.

¹¹ *Narodni list*, 1870, br. 31, prilog.

¹² Đ. Körbler, Stefan Mitrov Ljubiša i njegova okolina, *Rad JAZU* 229, Zagreb 1924, 122.

¹³ *Prilog k Narodnom listu*, 1867, br. 14. — *Napredak*, 1868, br. 14. — T. Stefanović Vilovski, Stevan Mitrov Ljubiša, Kotor 1908, 22, 23 i dr.

tim u okviru također složena procesa konstituiranja moderne crnogorske nacije. Takvo njegovo u jerenje mora se imati na umu radi kasnijega političkog razvitka u Dalmaciji, gdje je Ljubiša politički djelovao, i to upravo u vrijeme snažna političko-nacionalnog previranja.

Kada je Schmerlingov centralistički režim pogodio među ostalim federalistima i narodnjake, ali i liberalne autonomaše, otpor jednih i drugih proti birokratskoj svemoći i reakcionarnoj politici konzervativnih autonomaša konkretizirao se u Liberalnom savezu (1864—66). Zapisnik o sklopljenom savezu potpisali su najugledniji narodnjaci: J. Pulić, M. Pavlinović, M. Klaić, S. Ljubiša i K. Vojnović.¹⁴ Nakon Schmerlingova pada, u valu porasla aneksionističkog raspoloženja u Dalmaciji, trebalo je 8. II 1866. izabrati dva zastupnika u Carevinsko vijeće. Narodnjaci su se uzalud odupirali tom izboru, a Klaić je tvrdio da bi izbor značio potvrdu staroga Vijeća, tj. Schmerlingova centralističkog Reichsrata. Iako su se narodnjaci solidarno ustegnuli od glasovanja prilikom izbora zastupnika u Vijeće, nije među njima bilo jedinstvena stajališta prema ponašanju S. Ljubiše u njemu. Nepomirljivije je gledište zastupao K. Vojnović, umjereniji je bio Klaić. U svojem pismu Pavlinoviću od 17. IV 1867. Klaić je napisao kako se ne čudi Vojnovićevim željama da Ljubiša u Vijeću zastupa radikalna narodnjačka stajališta, jer je Vojnović zanesenjak. Zatim je istaknuo da su prilike veoma nepovoljne, kako nema ni otkuda nade u pomoć, a protivnici im žele oduzeti i dosadašnje tekovine. Držeći da su narodnjaci slabi za pasivan otpor, a ponosni da bi prosvjedovali, Klaić je bio za to da se djeluje gdje god se može. Zbog toga je bio za to da Ljubiša ode u Beč, pa da tamo djeluje kako zna i umije na opću korist i da osujećuje Lapennina rovarjenja proti narodnjacima.¹⁵

Te godine (1867) činilo se da je sve kao u početku preporoda. Još su redovi Narodne stranke bili jedinstveni, a Ljubiša je »kao Srb i pravoslavni krstjanin« reagirao na pisanje *Zastave* i molio svog zemljaka a njezina suradnika da ne sije razdor među političke drugove i da ne dira u pitanja narodnosti i vjere.¹⁶ On je još 1872. pobijao tvrdnje da *Narodni list* zastupa protusrpski kurs i pisao kako list goji pravu ravnopravnost i u narodnom i u vjerskom pogledu.¹⁷

Tako je bilo do 1873, barem na površini. Ispod te korice povijesni je razvoj išao svojim tijekom i pridonosio postepenoj hrvatsko-srpskoj polarizaciji. Išao je smjerom podvajanja na prirodne sastavnice, hrvatsku i srpsku. Kako ne mogu ovdje potanko govoriti o razvitku narodne i državne ideje u Hrvata i Srba, zadovoljit ću se općenitom tvrdnjom da konstituiranje modernoga naroda teče usporedo s genezom kapitalizma, više ili manje prema specifičnim prilikama. U Dalmaciji pak — zbog jake inercije višestoljetna života pod tuđinskom vlasti, zbog premoćna utjecaja talijanske kulture i pritiska tuđinske ili otuđene birokracije, zbog djelovanja slavističkih zabluda, zbog teških gospodarskih i društvenih prilika i zbog djelovanja hrvatske državno-

¹⁴ *Jubilarni broj Narodnog lista*, Zadar 1912, 99. — Horvat, n. dj., 35. — J. Beroš, *Liberalni savez, Zadarska revija*, 1961, 362—3.

¹⁵ *Atti della Dieta Provinciale Dalmata*, 1866, 449 i dalje. — A. Palavršić i B. Zelić, *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, Split 1962, 64—65.

¹⁶ *Prilog k Narodnom listu*, 1867, br. 14.

¹⁷ Körbler, na i. mj., 185.

pravne tradicije i prakse (hrvatsko državno pravo bilo je konstituens u konstituiranju modernoga hrvatskog naroda, ali je u pitanju priznanja srpskoga naroda unosilo nesklad u hrvatsko-srpske odnose) — nisu se odmah mogle konstituirati hrvatska i srpska narodna svijest, u isti mah i različite i svjesne da su u upućene jedna na drugu u borbi protiv tuđincima. U takvim prilikama one su u tu borbu mogle ući samo pod neutralnim slavenskim imenom, uz dalmatinsko, a njezini su nosioci mogli prihvaćati nadnarodne formule i uvjerenje da više naroda tvori jedan narod. Skladna suradnja u početku preporoda uvjetovana je, dakle, nedokonstituiranošću Hrvata i Srba u modernom nacionalnom smislu, ali je stvarni razvoj vodio njihovu sukobu kada su se hrvatska i srpska državna ideja postepeno konkretizirale u državopolitičkim programima. Pri tom su u podlozi sukoba bili u 50-im i 60-im godinama propaganda, neznanstvene teorije i polemike u kojima se svojatao tuđi teritorij ili optuživao drugi za prisvajanje imena, jezika ili povijesti. Općenite prilike odrazile su se u radu narodnjaka, pa i na odnose između Klaića i Ljubiše.¹⁸

II

Nakon pobjede Narodne stranke na saborskim izborima 1870, narodnjaci su izabrali zastupnike u Carevinsko vijeće (među njima i Ljubišu). Ovi su ušli u Klub desnoga centra koji je zastupao pokrajinsku samoupravu. Taj je izbor doveo narodnjake u procijep između stvarnosti austro-ugarskog dualizma i njihovih državnopravnih načela. Oni su pribjegli kompromisu: izabrali su zastupnike u Vijeće i time napustili, zapravo, načelno stajalište u državno-pravnom pitanju sjedinjenja, ali su ga istaknuli u adresi na vladara.¹⁹

Nakon neuspjeha Hohenwartove federalističke politike novo ministarstvo centralista Auersperga nastojalo je svakako dovesti u Carevinsko vijeće češke i poljske zastupnike. Radi toga ono je pripravilo Zakon o izborima za nevolju, pa Zakon o izravnim izborima za Carevinsko vijeće, što su Česi i Poljaci shvatili kao izigravanje prava zemaljskih sabora. Ti zakoni prouzrokovat će prvu ozbiljnu krizu u narodnjačkim redovima.

Da bi dalmatinski zastupnici u Vijeću glasovali za Zakon o izborima za nevolju, ministarstvo im je obećavalo uvedbu hrvatskog jezika u urede, ime-novanje narodnjaka na neka važna upravna mjesta, izgradnju željeznice, regulaciju Neretve i drugo. Pri tom je odlučnu ulogu odigrao Ljubiša, koji je otprije održavao veze s Gavrilom Rodićem, namjesnikom u Dalmaciji, i dvorom, a s druge strane je Klub Narodne stranke u Dalmatinskom saboru dopustio zastupnicima da glasuju za zakon.²⁰ I doista, oni su na početku 1872, zajedno s centralistima, glasovali za zakon. Bilo je to, doduše, kršenje stranačke linije o zastupanju federativnog načela koje nije donijelo neke veće ko-

¹⁸ O toj problematici vidi više u mojemu rukopisu »Život i rad Miha Klaića« (str. 166—186); raspoloživi primjerak npr. u Sveučilišnoj i nacionalnoj knjižnici u Zagrebu.

¹⁹ Na i. mj., 189—192.

²⁰ J. Šidak i dr., Povijest hrvatskog naroda, Zagreb 1968, 106. — *Narodni list*, 1872, br. 17.

risti, a nije ni uzrokovalo veću reakciju u Narodnoj stranci. Klaić je glasovanje ocijenio kao političku nuždu i dosljednost na smjeru oportunističke politike nakon 1870.²¹

Međutim, Klaić je bio odviše optimistički raspoložen. Vlada nije ispunila obećanja. On je poslije prosudio njezino držanje kao neprijateljsko prema narodnjacima, pa je promijenio stajalište. Ta će se promjena izravno odraziti na događaje 1873. Klaić je čak tvrdio da su zastupnici u Beču dobili u zadaću da podnesu vladi neku vrst ultimatum, pa ako ne dobiju zadovoljštinu, da prosvjeduju i napuste Vijeće. Idući korak poduzeo je Klub Narodne stranke 11. II 1873. kada je odlučio da zastupnici glasuju proti zakonskoj osnovi o izravnim izborima i da u slučaju ako Poljaci zbog te osnove istupe iz Vijeća istupe i oni.²²

Međutim, 6. III zastupnici — koji su drugačije tumačili svoje ovlasti i tvrdili da nisu drugačije obaviješteni — glasovali su za Zakon o izravnim izborima. Jednom odlučivši da se ne glasuje, narodnjaci su pitanje glasovanja postavili načelno, te su ga načelno i presjekli. Tako su izazvali prvi raskol u do tada jedinstvenoj stranci. Već sutradan isključili su zastupnike iz nje,²³ pa se tako začelo »zemljaštvo«,²⁴ koje će usporiti razvitak narodnog pokreta, poljuljati hrvatsko-srpsku slogu i biti nužan stupanj hrvatskoga narodnog preporoda.

Pojava zemljaštva zanimljiva je i znamenita u povijesti hrvatsko-srpskoga sukoba u Dalmaciji, pa tako npr. Šidak u njoj vidi korijen sukoba.²⁵ U borbi s matičnom strankom zemljaši su u svom glasilu *Zemljaku*, pišući o pitanjima npr. srpstva i ćirilice,^{25a} pokrenuli raspravu o hrvatsko-srpskim odnosima u pokrajini, što nikako nije odgovaralo Narodnoj stranci jer je narušavalo njezina programatska stajališta o jedinstvenoj slavenskoj narodnosti u Dalmaciji, o potpunoj ravnopravnosti Hrvata i Srba i njihovu zajedničkom nastupanju u političkoj praksi. Pokretanje tih pitanja, naime, jačalo je hrvatsko-srpsku polarizaciju, vodilo susljedno odvajanju od stranke i njezinu slabljenju

²¹ Narodnjaci su dobili tek imenovanje J. Antonietija za savjetnika u Namjesništvu; iz Kluba Narodne stranke istupili su dubrovački zastupnici R. Pucić i P. Čingrija. — G. Novak, *Političke prilike u Dalmaciji 1866—76*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru VI—VII*, Zagreb 1960, 56—57. — I. Grgić, Klaićeva pisma Rafi Arneriju, *Zadarska revija*, 1961, br. 4—5, 306. — *Miscellanea*, sv. 187, poz. 4, Klaićevo pismo br. 9, *Historijski arhiv u Zadru*. — V. moj rukopis 203—207. — Usp. i Ljubišino pismo o glasovanju u *Narodnom listu*, 1872, br. 33, prilog.

²² Grgić, na i. mj., 307. — Horvat, n. dj., 71. — Novak, na i. mj., 57.

²³ *Narodni list*, 1873, br. 20.

²⁴ Petorica zastupnika u Carevinskom vijeću osnovali su Narodno-sredinjačku stranku, koja je pokrenula glasilo *Zemljak*. Klaić je tada, s L. Montijem i I. Vrankovićem, istupio iz Dalmatinskoga željezničkog konzorcija (utem. 1870; u njemu su ostali L. Lapenna, A. Bajamonti, de Begna i Ljubiša), kako bi otklonili sumnju da se glasovalo u zamjenu za koncesiju gradnje željeznice, tj. za osobnu korist članova konzorcija (*Il Nazionale*, 1873, br. 37. — Grgić, na i. mj., 308). Klaić je utemeljio svoj konzorcij, a stari je 1875. dobio koncesiju, ali je pri tom izbila afera.

²⁵ J. Šidak, *Prilog razvoju jugoslavenske ideje do I svjetskog rata*, u *knjižici Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973, 58.

^{25a} Usp. npr. *Zemljak* (br. 39. od 5. IV 1874) gdje je objavljen Ljubišin upit vladi o nedovoljnoj distribuciji školskih knjiga tiskanih ćirilicom.

upravo u vrijeme kada je ona, nakon nedavne pobjede nad autonomašima, prvenstveno nastojala da ostane jedinstvena i što snažnija radi ostvarivanja narodnih ciljeva i postizavanja materijalnih koristi.

S druge strane, čini se, da je pojavu Narodno-sredinjačke stranke htio iskoristiti namjesnik Rodić — čije djelovanje, na žalost nije istraženo — kako bi novom ustavovjernom (tj. dualističkom) strankom istisnuo u biti oporbenu Narodnu stranku s pozicije većine u Dalmatinskom saboru i stekao pouzdan oslonac, nakon autonomaškoga poraza, centralističkoj politici Beča u Cislajtaniji, koja je nastojala stabilizirati mladi dualizam i postojeću teritorijalnu podjelu. U tome i vidim glavni razlog Klaićevoj odlučnosti da uništi zemljaštvo i da istisne iz političkoga života njegova vođu Ljubišu,²⁶ koji je već tada — među ostalim — svojoj politici dao izrazitije srpsko i pravoslavno obilježje.²⁷

Iako se to mišljenje ne može, za sada, temeljito potkrijepiti, može se osloniti na neke podatke. Tako je npr. Klaić — koji je uzalud pokušao da Ljubiša ne bude ponovo izabran u Boki — mislio da će ondje biti izabran onaj koga bude htjela Crna Gora, a da će joj Rodić sigurno preporučiti Ljubišu.²⁸ P. Čingrija poslije je pisao da je Rodić podupro imenovanje Ljubiše za predsjednika Sabora.²⁹ U tom smislu treba tumačiti i pismo I. Kostrenčića M. Pavlinoviću kako je ministar unutrašnjih poslova barun J. Lasser bio naklon Ljubiši, što je pak Kostrenčića navelo da ustvrdi kako Lasser podupire »nekakvu srpsku struju« u Beču.³⁰ Sam Ljubiša je — u svojem posljednjem govoru u Saboru 1877. — dao svoju verziju o glasovanju 1872—73. i, između ostaloga, rekao da je htio ustavnu stranku, te da je 1872, kada su se Hrvati nagodili s Mađarima »bez nas o nama«,³¹ prestao »biti federalistom, jer Dalmacija sama ne može činiti opozicije. Kad je prestao biti federalistom, prestao je biti i aneksionistom, jer kako još danas stvari stoje, bila bi aneksija po Dalmaciju ubitačna«.³²

Kako se sa svježim razdorom u Narodnoj stranci isprepletala kulturno-vjerska napetost u pogledu odnosa vjere i politike u djelovanju stranke, to

²⁶ T. Macan, Iz korespondencije Miha Klaića, *Historijski zbornik XXI—XXII*, Zagreb 1968—69, 484—5. — *Narodni list* (1873, br. 29) odmah je oštro napao Ljubišu, iako ga nije spomenuo.

²⁷ Šidak i dr., *Povijest hrvatskog naroda*, 106. — Stefanović Vilovski (n. dj., 10 i 14) pripisuje mu od 1873. zasluge za poticanje među Srbima »nešto jačeg pokreta u borbi protiv katolištva i Hrvatsva, koje se tada počelo širiti po dalmatinskom primorju«, te kaže da je »za srpski živalj bila njegova radnja od nesumnjive koristi jer se Srpstvo u dalmatinskom primorju baš od toga vremena počeo snažiti i naglo napredovati«.

²⁸ Grgić, na i. mj., 310. — Körbler (n. dj., 138) piše da su narodnjaci željeli da Ljubiša propadne na izborima »što im je on bio najopasniji takmac od svih, koji su se otimali o koncesiju za građenje željeznice«. To je svakako nedovoljno tumačenje.

²⁹ Arhiv Čingrija, Č X—19, 1—28, *Historijski arhiv u Dubrovniku*.

³⁰ Palavršić-Zelić, n. dj., 235.

³¹ Misli na reviziju Hrvatsko-ugarske nagodbe, koju je Hrvatski sabor prihvatio 5. IX 1873.

³² Izvješća brzopisna i analitična XVI zasjedanja Zemaljskog sabora dalmatinskog (15. I — 5. II 1877), Zadar 1877, 76.

je Klaić stranačkim programom potkraj 1873. — koji je isticao hrvatsko državno pravo i sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, slavensku narodnost kao jedinu u Dalmaciji i solidarnost s drugim Slavenima u Monarhiji, potpunu ravnopravnost Hrvata i Srba u Dalmaciji, neovisnost o vladi, slobodu konfesionalnih uvjerenja koja ne mogu postati pitanjima Kluba, obvezatnost ovih načela za članove Kluba i klupskih odluka za druge članove, te obvezu Kluba da *Narodni list* slijedi ta načela i politiku³³ — htio zadržati u Stranci liberale i Srbe, koje je od nje odbijalo konzervativno katoličko i dosljedno hrvatsko historijsko-pravno stajalište Pavlinovića, K. Vojnovića i nekih drugih. Međutim, naravnim razvitkom narodnih misli i zaoštavanjem odnosa oko konkretnih pitanja odvajanje se poslije više nije moglo spriječiti.

Sam Klaić nije polemizirao sa *Zemljakom*, ali se jednom osjetio ponukanim da u *Narodnom listu* odgovori na pismo *Zemljaka* u kojem se i on spominjao. U odgovoru je poricao da je ikada išta učinio, napisao ili rekao što bi moglo pozlijediti i najosjetljivijeg Srbina, da je uvijek ispovijedao da nema narodne razlike između Hrvata i Srba, nego da su oni jedan narod s različitim prošlostima i imenima, da priznaje njihovu ravnopravnost, da će nastojati da se u svim školama uči ćirilica i da će paziti, koliko može, da u *Narodnom listu* ne bude ičega što bi moglo Srbe uvrijediti.³⁴

III

Početak nezaustavljivoga podvajanja Hrvata i Srba u Dalmaciji, kojem će pitanje pripadnosti Bosne i Hercegovine dati konačan oblik, bio je Klaićev govor u Carevinskom vijeću 8. XII 1875. prilikom proračunske rasprave.

U tom govoru, koji je pogađao u bit krize Monarhije po političkoj dimenziji analize novčanoga položaja Austrije, Klaić je govorio i o željezničkom konzorciju za dalmatinsku prugu, čiju su većinu tvorili zastupnici u Carevinskom vijeću. Spomenuo je da je 10% (500 000 f), što je bilo ponuđeno preko cijene licitacije, otišlo posrednicima (novinarima i drugima) koji su pomogli da se posao sklopi, a već je cijena licitacije bila unosna, jer je cijena zemljanih radova bila 4 f po klafteru prema 16 f drugdje u državi.³⁵

Na taj je govor reagirao Bajamonti pismom u *L'Avvenire*. U njemu je pobijao Klaićeve navode o konzorciju. Klaić mu je odgovorio otvorenim pismom.³⁶ U njemu je kazao da se u svom govoru nije bavio Bajamontijem nego da su njegove kritike bile upućene vladi. Međutim, čini se da je Klaić tada osjetio da mu začeti incident može pružiti široko polje akcije, pa se nije ograničio na tu opasku, nego je iznio povijest konzorcija: 15. XI 1874. A. Bajamonti, E. Keller, Ljubiša i N. Trigari utemeljili su konzorcij da bi konkurirali za izgradnju željeznice. U ugovoru su utvrđeni modaliteti »po kojim konzorcij ima postupati kao u podjeli eventualnih koristi, pa je izričito bilo utvrđeno da u bilo kojem slučaju dr Bajamonti mora zadržati za sebe zakup

³³ *Jubilarni broj Narodnog lista*, 105.

³⁴ *Narodni list*, 1874, br. 32. — O zemljaštvu nešto više v. u mojem rukopisu, 210—222.

³⁵ *Il Nazionale*, 1875, br. 100.

³⁶ Isto, 1876, br. 8.

V udjela [. . .], tj. posljednjeg udjela pruge koji završava u Splitu«. U tom su konzorciju trojica bili zastupnici u Carevinskom vijeću, vlada ga je favorizirala, ali je htjela imati jamstvo za dobru izvedbu radova. Budući da članovi nisu imali ni znanja ni kapitala, vlada je htjela da u radu sudjeluju iskusni graditelji željeznice, kapitalist Knaur i inženjer Gross. Nije htjela pristati ni na zahtjev konzorcija da V udjel ostane Bajamontiju, već je tražila da se dopuštenje za sve udjele dá odjednom. Ono je izdano konzorciju pod naslovom Bajamonti, Trigari, Knaur i Gross; oni su potpisali ugovor s vladom, a uprava nad izgradnjom bila je povjerena toj dvojici stručnjaka. Zatim je 1. V 1875. bio potpisan konačni ugovor o ustupanju konzorcijeva poduzeća Knauru i Grossu za 235 000 f (Keller je prije toga svoja prava ustupio Bajamontiju za 43 428 f), a Bajamontiju je povjerena, na njegov rizik, izgradnja V udjela s povećanjem od $9^{8}/_{10}^{0}/_{0}$ cijene predračuna. Cijena ustupanja bila je ovako razdijeljena: Trigari 86 600 f, Bajamonti 57 000 f (uz 50 000 f dobiti za zadržani udjel), Ljubiša 34 642,85 f, I. Račeta 13 071,45 f i E. Pollack 39 400 f (ostatak od 4 285,70 ostao je u Knaura i Grossa). Klaić je rekao kako te brojke dokazuju valjanost njegovih tvrdnja i dodao da on dopušta pravilnost rada konzorcija, ali ne i dobit suradnika i vlasnika bečkoga *Tagblatt*a Pollacka koji nije ničim sudjelovao. Zato je on s pravom prigovorio vladi da je u tom slučaju postupala lakoumno, a i pitao je zašto vlada nije izravno pregovarala sa stručnjacima i tako uštedjela novac koji su ortaci stavili u džep. Pobijao je Bajamontijeve predračune za radove i druge njegove pothvate ustvrdivši da ih nije poduzimao iz rodoljublja nego iz spekulacije. Pošto je razjasnio svoje sudjelovanje u prijašnjim konzorcijima (prvi je napustio zbog zemljaštva, a drugi je bio raspušten) i pošto je odbio Bajamontijeve optužbe, on je na kraju rekao da ne odobrava ponašanje članova konzorcija jer su zastupnici, pa ako im to pozitivni zakon i ne brani, moralni zakon ne dopušta parlamentarcima da budu poduzimači državnih radova, tj. onih koje su oni prvi pozvani nadzirati. Za sebe je rekao da živi skromno i da ima mirovinu koje se ne kani odreći.

To je pismo bilo napisano kao odgovor Bajamontiju, ali je svom snagom pogodilo Ljubišu, a po posljedicama koje je taj pogodak imao za jedinstvo stranke i hrvatsko-srpske odnose, bilo je nadasve važno. Nakon njega počeo je frontalan napadaj narodnjaka na Ljubišu, koji je trebao napokon uništiti zemljaštvo. Prvi se javio Pavlinović pismom uredništvu. U njemu je optužio Ljubišu da je prilikom izbora u Delegacije, kada su dalmatinski zastupnici htjeli izabrati Klaića, progurao sebe.³⁷

Nakon tih pisama narodnjaci su prešli u akciju. Na sjednici Sabora od 13. III Monti je istupio s izjavom proti predsjedniku Sabora Ljubiši, optuživši ga da je prilikom zakupa željeznice primio novac, a da je tada bio zastupnik u Carevinskom vijeću. Nato mu je izjavio nepovjerenje većine. Ljubiša nije mogao uspostaviti red u sabornici, pa ju je napustio, a narodnjaci su zaključili da neće raditi pod njegovim predsjednikovanjem. Klaić je s Vrankovićem i A. Degl'Ivelliom izjavio da pod predsjedništvom Ljubiše oni neće raditi u Zemaljskom odboru. Nakon incidenta Sabor je raspušten (20. III).³⁸

³⁷ *Narodni list*, 1876, br. 21.

³⁸ Isto, 1876, br. 22. — Novak, na i. mj., *Radovi*, 1960, 61.

Tjedan dana kasnije Monti je u *Narodnom listu* opet napao Ljubišu i po značenju poistovetio svoju izjavu i Klaićevo pismo. Ljubiša je, pak, u svom izvješću ministru Lasseru, pokušao oklevetati Pavlinovića, Klaića i Montija da su u sporazumu s Tirolcima radi onemogućivanja rada Sabora. To su zainteresirani smjesta demantirali.³⁹

Potkraj ožujka Klaić je pisao Čingriji da Ljubiša ne popušta, a ni oni, da vlada ništa ne poduzima, te da kane poslati rezoluciju s pozivom općinama da se brzojavno obrate Beču prosvjedujući proti suspenziji Sabora.⁴⁰

Kako Ljubiša nije bio opozvan, to su 25. VI prisjednici Zemaljskog odbora i njihovi zamjenici uputili Rodiću svoje ostavke, a 6. VII Klaić je otputovao u Beč, navodno po privatnom poslu.⁴¹

Tako je pokrajina ostala i bez Zemaljskog odbora i bez Sabora nekoliko mjeseci, dok vlada nije odlučila krizu riješiti novim izborima u studenom. Klaić je uzalud želio da Ljubiša ne bude izabran.

U siječnju 1877. sastao se Dalmatinski sabor pod predsjednikovanjem Đ. Vojnovića. Saborski Klub Narodne stranke osnovan je 18. I, a njegov predsjednik bio je Klaić. Klub je primio svoj Program, koji je Klaić sastavio još 8. VI 1875. i kojem su glavne točke bile: 1. nastojanje da se oživotvori narodno načelo, pridržavanje hrvatskoga državnog prava i nastojanje da dođe do sjedinjenja s Hrvatskom; 2. pod zaštitom hrvatskoga državnog prava Hrvati i Srbi u pokrajini uživaju ista prava u svakom pogledu, jer tvore jedan te isti narod, osim kojeg narodnjaci drugi ne priznaju; 3. Klub se neće baviti vjerskim pitanjima, a niti onima koja su s njima povezana.⁴²

Taj je Program značajan za tadašnje prilike. Sastavljen 1875, on je odrazio dvije najznačajnije pojave koje su potresale narodnjačke redove: od pojave zemljaštva sve jače isticanje srpske sastavnice u političkom životu, te od početka vjersko-političke borbe podvojenih gledišta i te vrste, što se na narodno mješovitom terenu nužno prepletalo sa srpskom narodnom sastavnicom. Složenost problematike potencirala se kada je počela bitka proti Ljubiši. Zato je bilo potrebno ponoviti program i srediti stranačke redove na tom temelju, osobito ističući jedinstvo narodnosti i odvojenost vjere i politike. Na taj je način Klaić pokušao izbjegnuti odvajanje pravoslavnih Srba. Pokušaj je bio opravdan, ali nije mogao spasiti stranku od raskola. Ljubišin slučaj postao je samo povod i uvod u nužan rascjep stranke po njezinim narodnim sastavnicama, kada su se one vinule do stanovite razine samosvojne narodne svijesti i kada se pred njima našla stvarna i velika jabuka razdora (pripadnost Bosne i Hercegovine). Razdvajanje stranke bilo je plod razvoja narodnih svijesti, naravnih po svom okviru, predaji, pučanstvu, kulturi, osjećaju i području, te njihovih interesa, u prvom redu teritorijalnih. God. 1877. stupanj razvoja narodnih svijesti i stvarni uzroci njihova sukoba postali su tako jaki faktori raskola da ih više nije mogla zaustaviti ni najbolja volja niti kakve deklaracije o narodnom jedinstvu, zajednici podrijetla, života i probitaka.

³⁹ *Narodni list*, 1876, br. 24 i 25.

⁴⁰ T. Macan, Talijanska pisma Miha Klaića, *Arhivski vjesnik*, Zagreb 1970, 195—6.

⁴¹ *Narodni list*, 1876, br. 51 i 54.

⁴² Isto, 1877, br. 6. — Horvat, n. dj., 82. — Novak, na i. mj., 62.

U saborskoj sjednici od 29. I 1877. Ljubiša je zaoštrio svoju zemljašku liniju kada je, analizirajući položaj Dalmacije na temelju državnih akata od 1861. do 1867, između ostalog rekao: »Uvaživ da i kad bi se mogle Kraljevina Hrvacka i Slavonija opozivati na storična prava nekoliko vijeka straga, svede ta prava ne bi se mogla protezati nikako na zemljišta dubrovačko i kotorsko, koja nijesu nikad pripadala tako zvanom trojednoj Kraljevini, no su došli u vlastitost Austriji u sili članaka 93 i 94 evropskog ugovora god. 1815 kao osobine povjesno-politične neodvišne od Kraljevine Dalmacije.« Uz to je ustvrdio da većina pučanstva u Dalmaciji, »a osobito ona koju se častim ovdje zastupati, najvrucije želi ostati i dalje u vezi s Kraljevinama i zemljama zastupanim u 'Visokom carevinskom Vijeću'.«⁴³ Ljubiša je tako izrazio negaciju sjedinjenja Hrvatske koja će postati baštinom srpske politike u Dalmaciji.

Sutradan je na raspravu došla verifikacija Ljubišina mandata. Izvjestitelj K. Ljubić predložio je poništenje mandata. U raspravi se Ljubiša osvrnuo na odnos prema zastupnicima u Carevinskom vijeću i ustvrdio da je 1873. bilo zastupnicima dopušteno da glasuju kako hoće bez prethodnog dogovora s Klubom. Kao uzroke svog isključenja iz Sabora označio je »osvade njegovih zločinitelja« i »lične strasti«, pa je ustvrdio da on nikada nije ni pripadao Narodnoj stranci — čije ime nema nikakva smisla, ni političkog ni etnografskog, a u njoj da su autonomaški prebjezi — no da je »od Kosova pripadao onoj nesretnoj ali junačkoj narodnosti srpskoj«. Svoju obranu nastavio je — istaknuvši da je prestao biti pristaša sjedinjenja s Hrvatskom, jer bi ono bilo ubitačno za Dalmaciju — riječima: »Ja znam da vi mene ne trpíte, jer sam Srb pravoslavne vjere.« Upozorio je da se tješi mišlju kako u Saboru ostavlja mlađe sile (Vujatović, Šimić), koji će, »ako ih je srpkinja zadojila« — znati braniti zakonita prava svoje narodnosti i vjere. »Zaušnica moralna«, završio je, »koju vi mislite meni oblijepiti, isključujući me iz sabora, raniti će pošteno čuvstvo moje braće Bokežá, koji nijesu navikli zaušnica primati; a ja, komu je srpsko znamenje upečaćeno na čelu, braniti ću pogaženo pravo i slobodu svojih sunarodnika dok li pod grlom kuca.«⁴⁴

⁴³ Izvješća Dalmatinskoga sabora, 1877, 37. — Šidak i dr., Povijest hrvatskog naroda, 110.

⁴⁴ Izvješća Dalmatinskoga sabora, 1877, 75—77. — Ljubiša, n. dj., 30. — Ljubišin govor u Izvješćima i u autobiografiji ponešto se razlikuju. Dva posljednja citata u prvoj osobi uzeta su iz autobiografije, jer su u Izvješćima prepričana u trećoj osobi. U autobiografiji (str. 32) Ljubiša je također rekao da je proti sjedinjenju s Hrvatskom i radi statusa Srba u Trojedinici prema onom u Cislajtaniji, gdje Srbi »užívaju danas punu ravnopravnost«. U tome se svakako ogleda dojam, koji je na Srbe ostavila Mažuranićeva reformna djelatnost (usp. J. Šidak, Ivan Mažuranić kao političar, u *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, 304—305). *Narodni list* (1877, br. 9 i 17) navodi da je Ljubiša rekao da nije pripadao Narodnoj stranci, nego narodnoj srpskoj stranci, a Izvješća donose da »zaušnica moralna (...) ne shvaća njega već shvaća srbina«. — Stefanović Vilovski držao je da je Ljubiša bio smetnja pavlinovićevcima da osvoje Dalmaciju i Boku za svoju stranku, pa da su ovi krenuli u »krstonosnu vojnu protiv Srpstva« i Ljubiše, »duše antikatoličke politike u Dalmaciji i predstavnika nacionalne i verske tolerantnosti«. Stefanović je pisao: »Padne li Ljubiša, tako se u krugovima dom-Mihovija računalo, nestaće utecaja onih krugova u Beču, koji su potpomagali srpski element; a nestane li nji-

Istaknuvši tako narodno-vjerski moment svoga poraza Ljubiša je pridonio zaoštavanju hrvatsko-srpskih odnosa, što je poslije dovelo do odvajanja Srba od Narodne stranke i osnivanja Srpske stranke,⁴⁵ koja je vodila samostalnu srpsku politiku u pokrajini za što se već bila zalagala *Zastava*.

Ljubiši je odgovorio Klaić. Najprije je odbacio sve njegove optužbe o podmićivanju zastupnika i radu Zemaljskog odbora, a zatim je rekao: »Ono što određito mora da odbaci, to su natrkivanja pregovornika, da neslogu posije među jednokrvnom braćom, da se on prikaže kao nekakav mučenik srpstva; mora se svom snagom da odbije lukave osvade, eda bi mržnju usadio među katolikom i Srbinom. Neka Ljubiša navede jedan sami čin, jednu samu riječ koja bi sa naše strane uvredljiva bila za pravoslavlje ili za srpstvo.« Dapače, za Klaića ne postoje dvije narodnosti, za njega su Hrvati i Srbi »dva plemena jedne iste narodnosti koje na temelju slobode čeka jedna te ista budućnost. Tko te dvije narodnosti ovako ne shvaća, ili za svoje osobite namjere hoće da cijepa, taj hoće obadvije tuđinstvu u robove da stavi.« I Ljubić je bio svjestan poistovećivanja Ljubišine sudbine sa srpstvom kada je rekao da će srpstvo odbiti zajednicu s Ljubišom, jer neće nikada svoje pitanje pomiješati s njegovim.⁴⁶ Narodnjaci su Ljubišin mandat poništili.

hova utecaja, nestaće i morskog gubernatora Rodića, iz čijeg je vojničkog kaputa virio — graničar Srbin.« Stefanović prihvaća Ljubišinu argumentaciju i misli da je poništenje mandata — što je djelo »besniluka zastranjene katoličansko-hrvatske većine« — uvreda srpstvu, ali i »kolevka srpske misli u Dalmaciji«, te da je poništenje izazvalo srpstvo na otpor i obranu, te dalo srpskom narodu u Dalmaciji »svest, slogu i jedinstvo« (n. dj., 111—114). Pisac također smatra Ljubišu pretečom S. Bjelanovića i njegove Srpske stranke, te vođom Srba u Dalmaciji (na i. mj., 38, 43, 67—68 i 94). Stefanović je bio Ljubišin prijatelj i njegove su ocjene subjektivne, ponegdje mu nedostaje poznavanje prilika, a podliježe i novinarskom načinu pisanja. Ipak je zanimljiva njegova opservacija o bečkoj i Rodićevoj politici u Dalmaciji. Po formulaciji ona se slaže sa spomenutom Kostrenčićevom opaskom. Međutim, teško je povjerovati da bi Beč tražio saveznika isključivo među Srbima u Dalmaciji, koji su bili slaba manjina. Zbog toga mislim da je vjerojatnija pretpostavka o organiziranju mješovite ustavovjerne stranke. Do isticanja srpske sastavnice u tome poslu vjerojatno je došlo zbog ugleda i položaja Rodića i Ljubiše. — Pod utjecajem Ljubišine obrane i Stefanovićeve pisanja Körbler je pokušao sukob također protumačiti osobnim razlozima (na i. mj., 185—187). Ocjenjujući Körblerov rad V. Živojinović, *Prilozi izučavanju života S. M. Ljubiše (Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor XII, 1932, sv. 1, 125—133)* brani, uz stanovite netočnosti i nepoznavanje povijesti, Ljubišu i prebacuje sukob također na osobni plan i donekle ga traži u konfesionalnim uzrocima, što je nedovoljno. Bez većeg uspjeha Ljubišinu je krivicu pokušao ispitati A. Petravić (*O Stevanu Mitrovu Ljubiši i njegovoj političkoj akciji, Prilozi za književnost etc. V, 1925, sv. 1—2, 56—61*). U pitanje sukoba više svjetla nisu unijeli ni književni povjesničari M. Ražnatović (*Staze, Cetinje, 1950*), Đ. Radović (*Ličnosti i dela, Cetinje 1955*) i V. Latković (*Stjepan Mitrov Ljubiša, Beograd 1964*), koji su ukratko i s više ili manje kritičnosti prikazali Ljubišino političko djelovanje, ali ne i na historografski način.

⁴⁵ Sidak, *Prilog razvoju jugoslavenske ideje*, 58, kaže da je Ljubiša unutrašnjem sukobu »dao nacionalno obilježje i tako navijestio konačan raskid«.

⁴⁶ Izvješća, 77—78. — Körbler, na i. mj., 176.

IV

Bila je to narodnjačka pogreška, jer je Ljubišino isticanje srpsko-pravoslavnog značenja poništenja odjeknulo među Srbima. Nestalo je dotadašnje hrvatsko-srpske suradnje, preporodne i izborne, a više im zajednički cilj nije bilo ni sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Do tada ni vanjsko ubacivanje klica razdora, ni trajanje napetosti, sukoba, optuživanja, vrijeđanja, svojatavanja, krivog tumačenja prošlosti nisu do 70-ih godina uspjeli razdvojiti Hrvate i Srbe u Dalmaciji. Lavina rascjepa počela je od zemljaštva, jasnije se oblikovala za izbacivanja Ljubiše iz Sabora, koje je uslijedilo u doba bosansko-hercegovačkog ustanka kada su se Hrvati i Srbi počeli naglo razilaziti. Oko pitanja hrvatstva ili srpstva Bosne i Hercegovine polarizirale su se dvije narodne ideje i odlučile ne samo o sudbini Narodne stranke u Dalmaciji nego o cjelokupnoj problematici hrvatsko-srpskih odnosa, što će udariti jedan od bitnih biljega razvoju hrvatskog i srpskog naroda. Kada je *Narodni list* pozdravio ulazak austrijske vojske u Bosnu i Hercegovinu, pomirenja hrvatskog i srpskog gledišta više nije moglo biti.⁴⁷

Klaić nije prihvaćao, ali ni shvaćao hrvatsko-srpski lom, a žalio je razvoj događaja. Nije napuštao staru misao o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba, pa nije mogao ispravno ni protumačiti njihov sukob. On ga je shvaćao kao frakcijski, ne spoznavši još da je to sukob dviju odjelitih narodnih ideja, čija pomirba je moguća na sasvim drukčiji način, a jedva pod tuđinskom vlašću. On nije potpuno shvatio ni značenje svog izbornog neuspjeha.⁴⁸ Nije shvatio da je sazrelo doba za odvajanje srpstva na temelju svijesti o posebnoj narodnoj individualnosti i na temelju posebne državne koncepcije o području i ciljevima isključivo srpskoga naroda, koja je koncepcija računala s očuvanjem samobitnosti srpskog naroda i s ostvarenjem goleme srpske države koja bi uz Dalmaciju obuhvatila i neke druge hrvatske zemlje. Klaić je to još tumačio kao neshvatljivu zloupotrebu srpskog imena u sukobu čisto stranačkom, poistovjećujući pri tom taj — daleko dublji i po posljedicama teži — raskol sa zemljaškim.⁴⁹ Vidio je u njemu nedopustivu povredu stranačkog programa sje-

⁴⁷ G. Novak, Podvojene narodne snage u Dalmaciji, *Radovi IJAZU u Zadru X*, Zadar 1963, 13—16 i 19.

⁴⁸ Jačanje hrvatsko-srpskog sukoba dovelo je 1879. do pada M. Klaića na izravnim izborima za Carevinsko vijeće u benkovačkom kotaru, gdje je izabran autonomnaš Ivanić. Taj je pad izazvao veliku polemiku u kojoj se Klaić umjereno držao.

⁴⁹ Kada je 1878. Ljubiša umro, Tomanović i Pavlinović napisali su oštrije članke u kojima su svaki na svoj način pisali o Ljubiši, ali su dotaknuli i pitanje inicijatora razdora. Klaić je Pavlinovićev odgovor donekle ublažio, nastojeći da njime ne oživi stari sukob sa zemljašima (*Narodni list*, 1879, br. 4 i 13. — Palavršić-Zelić, n. dj., 275). Kőrbler (na i. mj., 113) piše da je Ljubiša bio odan vladaru, da se brinuo za dobrobit svojih zemljaka, ali da za »više političke ciljeve, kakovo je tada bilo ujedinjenje svih Južnih Slavena, nije se on nigda mogao zagrijati«. Stefanović Vilovski (n. dj., 29 i 31) kaže da nije bio za političko sjedinjenje svih Srba, tj. da se manje brinuo za Dušanovo carstvo, a više za srpski materijalni prosperitet. Suprotne podatke donosi V. J. Vučković (Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama habsburške monarhije 1859—1874, Beograd 1965, 395, 408 i dalje, 452, 453). Tu vidimo da je Ljubiša 1868. primio novac od srpske vlade, da ju je molio da njegova saopćenja drži u tajnosti, da je za bokeljskog ustanka održavao

dinjenja s Hrvatskom i ponarođivanja pokrajine, pa je poslije s pravom osuđivao srpsko-autonomaški savez koji je bio uperen proti interesima hrvatskog naroda. Uz to je mislio da će srpskim političarima dokazati kako nesmotreno postupaju povezujući se s neprijateljima ne samo hrvatstva nego i srpstva, te da će ih tako vratiti starom programu i zajednici.⁵⁰ Međutim, za Klaićeva života do toga nije došlo.

Suradnja i sukob Ljubiše i Klaića ukorijenjeni su u narodno-političkom razvitku Dalmacije, pa i njihovi odnosi u tom sklopu uvjetovani su njegovim kontroverzijama i neizbježivostu.

veze sa srpskom vladom i isticao srpstvo Boke, da je 1871. mislio o sjedinjenju srpstva u jednoj državi, te da je kao protivnike »srpskih interesa« imenovao Austriju, Rusiju i Hrvatsku, a od pojedinaca Strossmayera, Stratimirovića, Sundečića i Oreškovića. Svakako, i ova strana Ljubišine djelatnosti zahtijeva potanje istraživanje.

⁵⁰ O tome opsežnije u mojem rukopisu, 247—260, a sažeto u članku »Miho Klaić i razvitak Narodne stranke« (zbornik *Dalmacija 1870*, Zadar 1972, 237—240).

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXXI—XXXII

1978—1979

Redakcijski odbor:

IVAN KAMPUŠ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE
ZAGREB